

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A KAPOSVÁR, HOLD UTCAI CIGÁNYBÍRÓ NYILVÁNTARTÁSÁNAK TANÚSÁGAI (FORRÁSISMERTETÉS)

Az alábbi közleményben egy véletlenül fennmaradt forráscsoport bemutatására vállalkozom. A forráscsoport valószínűleg egyedi, mi több, létrejöttét is leginkább a véletlenek tudhatjuk be. Aligha lehet kiindulási alapja egy részletesebb kutatásnak, miként arra sem alkalmas, hogy általános, az adott forrásból kinyerhető információkon túli következtetésekre nyújtson lehetőséget. Munkám így leginkább a „levéltári kalászatok” elnevezésű, sokak által nem éppen kedvelt, nem egyszer lenézett „műfajba” sorolható. Magam azonban úgy vélem, hogy a „kalászat” nem egyszer hoz felszínre olyan töredékinformációkat, melyek önmagukban alkalmatlanok arra, hogy egy nagyobb, „mesélhető” történeti munka részét alkossák, arra azonban rendkívül alkalmasak, hogy információmorzsáikkal az adott kérdéskör kapcsán gondolkodásra készítsenek, mely tevékenység hitem szerint a történelemmel való foglalatosság lényegét, no meg élvezetét is adja.

Ezért célom a forrás ismertetése mellett, hogy megosszam az érdeklődőkkel azokat a gondolataimat, melyek a forrás értelmezése és értékelése során felmerültek bennem. Egyúttal reménykedek benne, hogy e gondolatok a „nyájas olvasókat” a cigánység történetéről való további gondolkodásra serkenthetik.

A forrás szerkezete, illetve ami keletkezéséről sejthető

A Somogy Megyei Levéltár Lymbusában található jelenleg az a 90 db. adatlap, melyet a kaposvári Hold utca [cigány]bírója – a dokumentumon olvasható bejegyzés és hivatalos bélyegző tanúsága szerint – 1947. november 16-án készített a nevezett kaposvári utca cigány lakóiról. Az adatlapokat végigolvasva az is nyilvánvaló, hogy az 1947-ben felvett adatokat néha módosították. Az utolsó, dátummal ellátott bejegyzések 1950-ből származnak.

Az adatlapokat a kaposvári *Somogymegyei Nyomda Rt*-nél nyomtatták (megrendelészám: 2125) és eleve összefűzve, mintegy „bekötve” készítették el. Az adatlapok rovatai arra utalnak, hogy mielőtt a nyomtatványt elkészítették, alaposan átgondolták, hogy az összeírandó cigánylakosságról mit kívánnak tudni a városi hatóságok, pontosabban milyen információk összegyűjtését várják el a „bírótól”.

Az adatlap rovatai a következők voltak:

- Családfő neve,
- gúnyneve,
- születési helye és ideje,
- Kaposvárra költözésének ideje,
- foglalkozása és iparendeléssel való rendelkezése,
- adófizetése és adófizetési jogcíme,
- munkaképessége, illetve ennek hiányában betegsége,

- lakása és bejelentettsége,
- feleségének neve és születési helye,
- házasságának törvényessége,
- katonai szolgálata,
- sorozásának helye.

Külön táblázatban kellett feltüntetni a gyermekek nevét, születési évét és helyét, illetve megjegyzés rovatban a gyermek törvényes vagy törvénytelen mivoltát, sőt azt is, ha a gyermek megnősült, férjhez ment vagy csak egyszerűen elköltözött a szülői házból.

A fenti rovatfelosztás alapján a forrás néhány sajátosságára mindenképpen ki kell térni.

Az egyik feltűnő jellemző, hogy az összeírás nem személyekre, hanem családokra vonatkozott, ami 1947-ben nem volt általános szempont a népesség-összeírások esetében. Ennek a megközelítésnek magyarázata lehet az adófizetési képesség felmérése, hiszen mind az általános közadózás, mind házadó megállapítás szempontjából a család-fők összeírása elégségesnek volt tekinthető. Az adófizetési képesség felmérésére való törekvésre utal az is, hogy mind az adóképességre, mind az adott időpontban fizetett adó jogcímére is rákérdeztek.

Felvetődik még, hogy ez az összeírási forma talán a segélyezés szempontjából lehetett lényeges, de ennek ellent mond, hogy külön „cigánysegélyezésről” ebből az időpontból sincs információnk, illetve az, hogy az 1940-es évek végén a lakosság jelentős része valamilyen segélyben részesült; ilyen típusú összeírás a nem cigány lakosság körében mégsem készült.

Lényeges lehetett azonban az összeírató szempontjából a hatósági ellenőrzés kérdése. Erre több körülmény is utal. A „hol lakott Kaposvárra költözése előtt; a munkaképes-e; illetve a házassága törvényes-e” típusú kérdések olyan jellemzőkre kérdeznek rá, melyek mögött nem nehéz feltételezni a cigánysággal, mint közösséggel szembeni gyanakvást. Hiszen a nem cigány lakosság esetében ugyan mely városi hatóság szerepeltette volna a „Felesége neve” kérdés mellett azt a kérdést, hogy a házasság törvényes-e, ahogyan arról is csak ritkán és inkább csak konkrét eljárás során – nem pedig összeírásban – érdeklődtek az átlagos állampolgártól, hogy gyermekei vajon törvényesnek tekintett párkapcsolatból származnak-e?

Maga a forrás fellelése és keletkezése meglehetősen „rejtélyes”. Bár maga a forrás sehol sem beszél cigánybíróról és az iratanyagban található bélyegzőn is a „Hold utca bírása” kifejezés olvasható, az adatlapba felvett személyek nevei, még inkább gúnynevei, valamint az adatlap fentiekben már említett sajátos kérdései mind indokoltá teszik a „cigánybíró” megjelölés jogosságát. (Ezen túl nem hanyagolható el az a tény sem, hogy a kaposvári „hagyomány” immár 2-3 nemzedék óta a Hold utcát, mint „cigánytelepet” tartja nyilván, sőt, az 1929-ben készült hivatalos városi térképen az utca és környéke mint „Cigánytelep” került feltüntetésre.)

Nem tudjuk, hogy mikor és kitől került az iratköteg a Somogy Megyei Levéltár birtokába. Ennél is érdekesebb azonban, hogy a Hold utcai [cigány]bíróról a jelenleg rendelkezésre álló és áttekintett forrásbázis alapján semmit sem tudunk. Sem Kaposvár megyei város 1947–1949. évi iratanyagában, sem a Kaposvár városi Tanács 1949–1951. évi iratanyagához tartozó segédkönyvekben nincs nyoma a Hold utcai bíró létezésének. Bizonyosnak tűnik, hogy a bírói tisztelet az első adatlapon feltüntetett Balogh Imre töltötte

be, ki „városi alkalmazott” volt. E tény talán segíthet abban, hogy e különös bíró nyomára akadjunk, a jelenleg rendelkezésre álló városi alkalmazottokról tudósító nyilvántartásokban és fizetési jegyzékekben azonban nincs nyoma Balogh Imre bírónak.

Már maga a titulus is meglepő. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a falubíró példájára kívántak a Hold utcai cigánylakosság esetében egy személyt megbízni bizonyos ügyek intézésével. Sajnálatos azonban, hogy nem tudjuk: milyen ügyekkel és végső soron a városi hatóság részéről ki bízta meg a bírót feladata ellátásával? Vajon a nyilvántartó lapok kitöltésén túl ellátott-e más feladatot is Balogh Imre? Elképzelhető-e hogy afféle „vajdai” hatalommal rendelkezett az utca lakói – és három, nem az utcában lakó, de nyilvántartásba vett család – felett. Mindezek olyan kérdések, melyekről a rendelkezésre álló forrás birtokában csak feltételezéseink lehetnek. E feltételezések végiggondolása, illetve ezzel egy időben a forrás adatainak értelmezése talán mégiscsak segítségünkre lehet a kaposvári cigányság egy kisebb csoportja korabeli viszonyainak értelmezésében.

A Hold utca, környéke és lakossága

A kaposvári Hold utca hivatalosan 1932 óta létezik¹, de már 1929-ben egy, már említett Kaposvár térképen használták e nevet az utca megnevezésére. A ma többé-kevésbé egyenes utca ekkor még valóban holdsarló alakúán kanyarodott el a városi Gyepmester telep, illetve a térképen Cigánytelepként jelölt földterületek találkozásánál, utóbbi terület északi szélén. A lakosság az 1920-as, 1930-as években érkezett a cigánytelepre, melynek szélén született meg végül az új utca.

Az utca valódi születési éve minden bizonnyal 1924 lehet, amikor Kaposvár város 12 házhelyet biztosított itt cigánycsaládok számára, akiknek vallomása szerint e házhelyeket azzal a megkötéssel kapták, „*hogy ezen házhelyek után egyénenként és évenként 10 napot tartozunk leszolgálni a városnak.*”² A szolgálatot a cigánycsaládok 1939-ig folyamatosan teljesítették, amikor is kérvénnyel fordultak a város polgármesteréhez, hogy telkeiket 1 pengő/négyszögöles áron megvásárolhassák. A városi hatóság végül ráállt az „üzletre”, sokat mondó azonban, hogy a polgármester, mielőtt a képviselőtestület elé terjesztette a javaslatot, megkívánta, hogy „*8 napon belül nyilatkozzanak aziránt, hogy a 300 pengős vételárat egy összegben letétbe helyezni képesek-e?*”³

A Hold utca „alapító atyái” 1924-ben azok a családok voltak tehát akiket 1939-ben – az aláírási ív szerint – a következő személyek képviseltek: Sánta Antal, Sánta György, Kalányos Vendel, Kalányos Imre, Orsós József, Bogdán István, Kalányos József, Kalányos Jakab, Orsós József (II.), Orsós György, Bogdán Sándor, ifj. Bogdán István, Nyerkes József, Árvai Teréz, Bogdán Katalin, Orsós Éva és Farkas Teréz. E nevek közül összesen négy személy neve nem szerepel a cigánybíró összeírásában. Az összeírásban is előforduló személynevek viselőinek 80%-a pedig 1890–1900 között született, vagyis nagyon is valószínű, hogy az összeírásban említett személyek között megtalálhatók az utca „alapítóinak” többsége is.

¹ Ezúton köszönöm meg Récsei Balázs kollégám segítségét, kinek kéziratban lévő kaposvári utcanévváltozás-jegyzékéből a Hold utca hivatalos elnevezésének időpontjáról tudomást szerezhettem.

² Somogy Megyei Levéltár. Kaposvár város Polgármesteri hivatalának iratai. 7740/1939.

³ Uo.

A kaposvári Hold utca ma a város „nem jó hírű” településrészei közé tartozik, szemmel láthatóak az úgynevezett „gettósodás” jelei. Ingatlanforgalom gyakorlatilag nincs vagy ha mégis, az a cigánycsaládok körében történő ingatlankereskedelmet jelenti. A fentiek ismeretében talán érdemes elgondolkodni azon, hogy miként állt be törés az itt élők közösségében? Hiszen a tény, hogy egy tudatosan betelepülő csoport tagjai előbb egyfajta „évi robotot” vállaltak a helyben lakás biztosítása érdekében, majd megtakarításaikból „megváltották” függetlenségüket, kiegészítve azzal, hogy 1947–1950 között bizonyíthatóan volt e csoportnak a városi hatóság által elismert (városi alkalmazott) vezetője, mind arra utal, hogy létezett az itt élőkben közösségtudat, akár etnikai, akár településterületi, akár e kettő kombinációját jelentő tudatosság alapján.

Amiről a nyilvántartás mesél

Az egykori cigánybíró nyilvántartása a Hold utcai népesség összetételéről sok mindent elárul. Az összesen 324 személyt számláló összeírásban az összeírtak majdnem fele, 153 személy a családfő háztartásában élő gyermek volt, kiknek 55%-a volt fiú (85 fő). A 81 férfi családfő mellett 74 feleségi jogviszonyban élő nő volt az utcában, vagyis a családban való élés általánosnak volt tekinthető.

A házasságok közül 4 volt törvénytelennek jelezve, a többi házasság törvényesnek számított, bár egy-két helyen a bíró nem töltötte ki ezt a rovatot. Érdekes, hogy két helyen azt jegyezték be, hogy csak polgári házasságkötéssel rendelkeztek a párok, vagyis az egyházi esküvő elmaradt. E ténynek a korabeli cigányság körében aligha valamely „ideológiai” meggyőződés lehetett az oka, a korban nem túl gyakori helyzet kialakulásának hátterében talán válás vagy más, az egyházi házasság szentségéből történő kitesztítő körülmény állhatott. A 90 családfőnek mindössze 10%-a, 9 személy volt nő, ezek többsége özvegyasszony.

A lakosság foglalkozási adatai alapján elsősorban napszámosokból állt. Mellettük 1-1 lakatos- és kőműves-segéd, illetve 2 szobafestő élt a területen. A közeli Mező utcában lakott ugyan, de összeírára került a valószínűleg a közösségen belül vagyonos embernek számító élőállat-kereskedő, Nagy József (gúnynevén: Joska Tunszu) is. A Hold utcában lakott 7 zenei iparendéellyel rendelkező hivatásos zenész is, illetve 1 városi alkalmazott, a bírói tisztet betöltő Balogh Imre. A zenészek között egy sincs, akiről vélelmezhető lenne, hogy az „alapítók” közé tartozott, pedig az 1879. évi születésű Csonka Vendel a második legöregebb családfő volt a kolóniában. (A legidősebb az 1870-ben született özv. Kompákh Mária volt.)

A Hold utcai bíró összeírása tehát – összevetve az alapítókról tudott információkkal – elsősorban arra utal, hogy 1924–1947 között egy mind létszámában, mind vagyonában, mind képzettségében megerősödött cigány közösség alakult ki Kaposvár keleti szélén. A műveltséget a bíró mindenképpen komoly tényezőnek tekintete, hiszen nem egy esetben jegezte fel a 14 évesnél idősebb gyermekekről, hogy 4-5-6-8 elemet végeztek el. A „muzsikuscigányok” jelenléte pedig az utcában mindenképpen arra utal, hogy a többségében napszámból élő Hold utcai cigányság között a „feltörekvő”, vélhetőleg a többségnél jobb egzisztenciával rendelkező cigányok is szívesen települtek be a közösségtudattal rendelkező népességbe.

De miért a cigánybíró...?

A legérdekesebb kérdés mely e forrás kapcsán felmerül az végső soron az, hogy minek is hívták életre a Hold utcai cigánybíró „intézményét”? A korabeli közbiztonsági helyzet egyáltalán nem volt kriminalisztikailag problémás. Bár a cigánysággal kapcsolatban általános gyanakvás/távolságtartás nyilván élt a közép- és felső osztályok tagjaiban, a Hold utcai cigány népességet senki sem vádolta „munkátlansággal”.⁴ Mindenesetre a gyanakvásra a legjobb példa talán épp a már idézett 1939. évi eset, amikor a polgármester – nyilván renoméját féltve a képviselők előtt – kérte, hogy a letétbehelyezés-képességéről még az előtt nyilatkozzanak a Hold utcai cigányok, hogy a képviselőtestület egyáltalán tárgyalná a telekeladás kérdését.

Talán épen ez, a kialakult kompakt cigány népesség léte hívta életre a bíró tisztségét. Talán a városi hatóságok úgy gondolták, hogy egy „cigányember” hivatalos közegként történő alkalmazásával ellenőrizhetővé válik az immár – ez a nyilvántartásból egyértelműen kiderül – igencsak megnövekedett létszámú közösség.

Ha eltekintünk a többségi társadalomban minden bizonnyal mind akkor, mind ma is meglévő a középrétegek normájának tekintett mentalitástól eltérő csoportokkal szembeni gyanakvásától, akkor a cigánybíró „intézményét” egészen más, mondjuk így, kimondottan pozitív fejlemények is láthatjuk.

A részben eltérő mentalitást és kultúrát hordozó közösségeknek a többségi társadalomhoz való viszonya, illeszkedése és/vagy integrációja általában soha nem problémamentes. Politikai-társadalmi rendszerektől függetlenül a mindenkori hatalom képviselőinek nem egyszer jutott eszébe, hogy a cigányság „valódi képviselőjének” segítségével kívánják a cigányság által jelentkező vélt vagy valós társadalmi problémákat kezelni. Ezek a próbálkozások nemegyszer a (vad) romantikus színezetű cigányvajda-intézmény emlegetésében merültek/merülnek ki. Ehhez, illetve a szocializmus idején a különálló kulturális-etnikai cigány öntudat tagadásához képest a Hold utcai bíró személyének megjelenése egy olyan organikus kapcsolatépítésre utal, ami akár még működtethető rendszer is lehetett volna. Az 1924. évi telekhez juttatás alapján ugyanis elmondhatjuk, hogy Kaposvár hatóságai a cigányságot nem tartották eleve „veszélyesnek”. Mivel pedig – mint arról a mellékelt táblázat alapján képet alkothatunk – a Hold utcai cigányság nem nagycsaládot vagy nemzetiséget alkotott, hanem jórészt falusias környezetből elszármazott emberek gyűjtőhelye volt, a falubíró mintájára létrehozott és talán a falubíró jogosítványaival rendelkező „utcabíró” alkalmas lehetett (volna) arra, hogy a többség és a közel 400 fős utcabéli cigányság között „közvetítsen”. Közvetítsen ismereteket a cigányokról „a Városháza”, végső soron a helyi városi társadalom felé, illetve értékmintát, helyi társadalmi normákat a többségi társadalomtól a cigány népesség felé. A felé a saját döntése alapján a Hold utcába betelepült, alapjában véve falusi világból érkezett cigány közösség felé, melynek integrációja a városi társadalomba egyszerre jelentett társadalmi, etnikai és kulturális kihívást.

⁴ Általában az 1930-as, 1940-es évek cigányság kontra többségi társadalom viszonyrendszeréhez ld.: KARSAI LÁSZLÓ: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* H. n. [Bp.], 1992. II. fejezete.

Melléklet

Családfő neve	Gúny- neve	Születési helye	Szü- letési ideje	Kapos- várra költözés éve	Foglalkozása	Feleségének neve	Fele- ségén ek szü- letési ideje	Feleségének születési helye	Gyer- mekei száma
Balogh Imre	Léldi	Pécs	1908	1918	városi alkalmazott	Balogh Julianna	1910	Kaposvár	4
Árvay Teréz	Tera	Szigetvár	1910	1917	háztartásbeli	-	-	-	1
Bogdán Ferenc	Flóri Ferkó	Szenttamás	1899	1913	napszámos	Orsós Mária	1900	Kaposvár	5
ifj. Bogdán Márton	Márkule	Szozsvete	1891	1920	napszámos	Balogh Anna	1911	Bédenki Újfalu	4
Bogdán István	Flóri Pista	Márcadó Újfalu	1901	1917	napszámos	Balogh Erzsébet	1906	Zselicszentpál	-
Bogdán Ferenc	Darányi	Barcs	1897	1926	napszámos	Bogdán Katalin	1898	Zsdála	1
Bogdán Imre	Pená	Lakócsa	1904	1915	napszámos	Kalányos Mária	1909	Kardosfa	1
Bogdán Katalin	Karádi K.	Karád	1910	1910	háztartásbeli	-	-	-	-
Bogdán Mária	Karádi M.	Kurd	1912	1915	háztartásbeli	-	-	-	2
Bogdán Mihályné	Múma	Kaposvár	1880	1918	háztartásbeli	-	-	-	-
Balogh József	Neke	Kaposvár	1926	-	zenész	Balogh Katalin	1926	Csurgó	1
Bogdán István	Jánye	Andocs	1881	1942	napszámos	Orsós Flóra	1883	Lábod	2
Bogdán György	Lupi Gy.	Pécs	1906	1920	munkaképte- len	Orsós Karolin	1911	Turb	1
Csonka Vendel	Darány	Lukafa	1879	1926	zenész	Bogdán Anna	1893	Szigetvár	-
Csonka Ferenc	Berki	Nagyberki	1922	1947	napszámos	Kalányos Margit	1933	Kaposvár	1
Farkas György	Puti	Kaposvár	1890	1914	napszámos	Orsós Mária	1890	Mernye	3
Farkas József	Pitemáre Picsinyá s	Somogy- fajsz	1919	1921	napszámos	Bogdán Julianna	1924	Kaposvár	2
Farkas Ferenc	Picsinyá s	Kaposvár	1915	-	napszámos	Árvay Erzsébet	1921	Kaposvár	2
id. Farkas István	Picsaká	Kaposvár	1884	-	napszámos	Bogdán Anna	1885	Szeremle	1
ifj. Farkas István	Lekvár	Dőripatlan	1903	1906	napszámos	Balogh Mária	1907	Kölked Újfalu	2
ifj. Farkas György	Dogész	Kaposvár	1925	-	napszámos	Orsós Erzsébet	1929	Szőke Újfalu	1
Farkas József	Kákszi	Kaposvár	1927	-	napszámos	Kovács Mária	1924	Toponár	-
id.Farkas György	Gernátu	Kaposvár	1924	-	zenész	Bogdán Rozália	1926	Bánfa	1
özv. Farkas Teréz	Belká	Kaposvár	1897	-	háztartásbeli	-	-	-	1
Farkas Ferenc	Görbe	Kaposvár	1915	-	napszámos	Bogdán Erzsébet	1923	Sütemeg	3
Farkas János	Bugris	Kaposvár	1913	-	napszámos	Bogdán Margit	1916	Zomba	6
Farkas Imre	Lupi	Gölle	1899	1914	napszámos	Bogdán Mária	1899	Kiskorpád	1
Farkas Vendel	Mencsel i	Kaposvár	1880	-	-	Orsós Julianna	-	-	-
Farkas András	Bábule	Lengyelóti	1911	1916	napszámos	Farkas Katalin	1919	-	6
Garai Viktor	-	Balatonúj- lak	1923	1945	napszámos	Lukácsa Irén	1924	Kaposvár	2
Kalányos József	12-es	Kaposvár	1890	-	napszámos	Orsós Borbála	1893	Gölle	1
Kalányos Jakab	Cili	Kaposvár	1898	-	napszámos	Bogdán Mária	1901	Szigetvár	-
Karcagi Ádám	Ádán	Barcs	1913	1913	lakatos segédmunkás	Bogdán Katalin	1920	Kaposvár	3
Keresztes József	Kis Kalá- nyos	Dunaszek- cső	1911	1920	szobafestő	Orsós Teréz	1913	-	2

Kalányos Ferenc özv. Kompák Mária	Gégic Sacká	Somogy- fajsz Babócsa	1911	1920	napszámos	Bogdán Katalin	1918	Pécs	4
Kompák József	Totos	Babócsa	1912	1912	napszámos	Orsós Rozália	1927	Barcs	4
Kalányos Vendel	Lidi	Magyarlu- kafa	1892	1918	napszámos	Sánta Lídia	1891	Zselicszentpál	1
Kalányos István	Istóbálá	Kaposvár	1924	-	napszámos	Nyerges Mária	1931	Kaposvár	1
Kalányos József	Róka	Kaposvár	1913	-	napszámos	Farkas Teréz	1917	Kaposvár	5
Komlóssy Mihály	Komlóssy	Gölle	1913	1940	napszámos	Kalányos Katalin	1918	Kaposvár	3
Lukács József	Lukács	Kaposvár	1900	-	napszámos	Benedek Teréz	1899	Szőlőskislak	1
Laczkó Julianna	Badas (?) J.	Pázmány	1903	1921	háztartásbeli	-	-	-	5
Laczkó József	Bogdán	Nemesgu- lács	1907	1918	szobafestő	Balogh Margit	1926	Bende újfalu	3
Nyerges István	Mánye	Kaposvár	1923	-	napszámos	Bogdán Anna	1932	Kaposvár	1
Orsós György	Gyorina	Kaposvár	1909	-	napszámos	Orsós Anna	1912	Rákó	5
Orsós János	Jánku	Kaposvár	1921	-	napszámos	Orsós Rozália	1922	Töröcske	2
özv. Orsós Mária	Lelom	Kaposvár	1916	-	háztartásbeli	-	-	-	2
Orsós György	Klempi	Könyi (Tolna megye)	1909	1918	zenész	Nyerges Karolina	1915	Homokszent- györgy	2
Orsós Jakab	Jikebuc	Kaposvár	1897	-	napszámos	Farkas Erzsébet	1898	Kaposvár	2
Orsós György	Bándi	Kaposvár	1921	-	napszámos	Sánta Teréz	1924	Kaposvár	3
Orsós Mihály	Néger	Kaposvár	1900	-	zenész	Bogdán Mária	1903	Zomba (Tolna m.)	1
Orsós Jakab	Lahóti	Kaposvár	1897	-	napszámos	Sánta Mária	1895	Zelicszentpál	-
Orsós József	Kojku	Kaposvár	1923	-	napszámos	Orsós Teréz	1930	Nagybajom	1
Orsós Julianna	Bulá	Kaposvár	1886	-	háztartásbeli	-	-	-	1
Orsós István	Rosu [?]	Kaposvár	1924	-	-	Orsós Julianna	-	Gyöngyös- mellék	1
Orsós Ferenc	Fiku	Kaposvár	1906	-	napszámos	Orsós Rozália	1912	Nakk	4
ifj. Orsós Ferenc	Fiku	Kaposvár	1927	-	napszámos	Ignác Mária	1930	Nagybajom	1
Orsós István	Muzsiku , 9-es	Pécs, Bányatelep	1918	1941	napszámos	Csonka Mária	1921	Barcs	2
ifj. Balogh Imre	Fosi	Kaposvár	1925	-	zenész	Orsós Juliana	1921	Kaposvár	1
id. Sánta József	Suba	Balatonki- liti	1909	1918	napszámos	Balogh Mária	-	Kaposvár	3
Sánta József	Hojszú	Kaposvár	1925	-	napszámos	Orsós Júlia	-	-	1
Sánta Éva	Kuka	Zselic- szentpál	1886	1918	háztartásbeli	-	-	-	-
Sánta Erzsébet	Barai	Zselic- szentpál	1891	1918	-	-	-	-	-
Sánta Antal	Vörös	Zselic- szentpál	1895	1918	napszámos	Kompák Rozália	1898	Lábod	2
Sánta György	Barca	Zselic- szentpál	1892	1918	napszámos	Orsós Teréz	1904	Felsőnyék (Tolna m.)	4
Bogdán József	Jos Kálicá	Endrőc	1921	1928	napszámos	Orsós Mária	1920	Kisibafa	1
Balogh János	Báles	Kaposvár	1921	-	zenész	Csonka Rozália	1925	Csurgó	1
Farkas László	Görbe L.	Kaposvár	1921	-	napszámos	Balogh Erzsébet	1919	Somogyszil	1
Orsós István	Pesta	Kaposvár	1924	-	napszámos	Orsós Julianna	1926	Andocs	2
Orsós Imre	Döme	Kaposvár	1928	-	napszámos	Bogdán Mária	1930	Szenta	1
Sánta Ferenc	Peká	Kaposvár	1922	-	napszámos	Orsós Erzsébet	1926	Kisdorog	2

Kalányos Imre	Málá J.	Andocs	1925	1944	napszámos	Balogh Teréz	1920	Kaposvár	3
Farkas Tiba István	Fáni	Kaposvár	1928	-	napszámos	Orsós Mária	1932	Kaposvár	1
Kalányos Antal	Lajcsi[olvashtatatlan szövegrész]	Kaposvár	1925	-	napszámos	Orsós Julianna	1931	Tamási (Tolna m.)	-
Bogdán József	Fukje	Kaposvár	1915	-	napszámos	Balogh Magdus	-	Kaposvár	1
ifj. Farkas Imre	hibás	Kaposvár	1926	-	napszámos	Orsós Mária	-	Kaposgyarmat	1
Bogdán Sándor	Pörge	Töröcske	1929	1931	napszámos	Konzer Teréz	1932	Magyaratád	-
Nagy József	Joska Tunszu	Kaposvár	1907	-	élőállat kereskedő	Balogh Katalin	1912	Kurd	3
özv. Nagy Józsefné	Manci	Kaposvár	1888	-	háztartásbeli	-	-	-	1
Orsós István	Fáruka	Beleske (Tolna m.)	1896	1918	napszámos	Nagy Anna	1904	Kaposvár	-
Orsós János	Gáruka	Kaposvár	1923	-	kőműves segéd	Illés Erzsébet	1923	Szent[olvashat atlan szövegrész] puszta	-
Nagy Mihály	Miska	Kaposvár	1909	-	napszámos	Orsós [olvashat atlan szövegrész]	1915	Kardosfa	2
Bogdán Sándor	Guli Sándor	Kaposvár	1926	-	napszámos	Nagy Mária	1932	Kaposvár	1
Farkas János	Bagles Jancsi	Pári	1922	?	napszámos	Balogh Mária	1927	Kaposvár	-
Kalányos József	Dodás	Kaposvár	1928	-	napszámos	Farkas Mária	1934	Kaposvár	-
Lackó László	Fecke Laci	Somogy- vámos	1926	?	napszámos	Kalányos Rozália	1935	Kaposvár	1
Csonka György	Kopasz Gyurka	Kaposho- mók	1927	1948	napszámos	Farkas Erzsébet	1931	Kaposvár	1
Kalányos Jakab	Jézus bajuszú	Bécz	1900	1913	napszámos	Balogh Rozália	-	Kaposvár	3
Farkas István	Mícu	Kaposvár	1931	-	napszámos	Sánta Mária	1930	Kaposvár	1

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDEJÉN

A korábbi századokban a cigányság a történelmi forrásokban leginkább mint problémaforrás, mint egy problémás népcsoport jelent meg. Ellenük általában kényszerítő, adminisztratív eszközökkel lépett fel a mindenkori helyi- és államhatalom.¹ Magyarországon a 18. századtól kezdve vált egyre nehezebbé a cigánylakosság sorsa. A felvilágosult abszolutista uralkodók egységes nemzetállamokban gondolkodtak, és ez hatással volt a cigányságra is. 1761-ben Mária Terézia rendeletet adott ki arról, hogy a cigányok neve „újmagyar” legyen. 1767-ben megtiltotta a cigányok egymás közötti házasságát, a cigány nyelv használatát. II. József 1783-ban kelt rendeletében a cigányok földművelésre szoktatását, vallásos nevelését tűzte ki célul.²

A 18. század végétől a kényszertelepítést vagy éppen a kitoloncolást váltogatva próbálták megoldani a cigánykérdést Magyarországon.³

Van a problémakörnek azonban egy speciális eleme, amelyről viszonylag keveset lehet hallani, olvasni. A cigányság életformájából, szokásaiból és körülményeiből fakadó egészségügyi helyzete. A 20. század első feléig a cigányság egészségügye – a többségi nemzethez hasonlóan – érdekeltenség áldozatává vált. Az orvostudomány és gyógyszergyártás rohamos fejlődése a 19. század derekától csak némi előrelépést jelentett a szélesebb néprétegek számára. Az egészség, az egészséges életmód, a szakszerű gyógyítás, kezelés egy szűk réteg kiváltsága volt a 19/20. század fordulójáig. A gyógyítás csak ritkán párosult szociális érzékenységgel.

A cigányság egészségi állapota teljesen periférikus kérdésnek számított. Csak elvétve találhatunk a 20. század első feléig a cigányság egészségügyi helyzetére utaló adatokat a különféle dokumentumokban. Az ilyen forrásokat jószerével szórványnek tekinthetjük (például a tisztiorvosi jelentéseket a járványok, tömeges megbetegedések kapcsán; a periratokat, amelyekben néha valóban érzékletesen visszaköszönnek a cigányság

¹ Magyarországon korántsem volt olyan rossz helyzetük a cigányoknak a középkorban és a kora újkorban, mint Európa más országaiban. Spanyolországban 1494-ben megjelent az első cigányellenes törvény. Ha nem volt állandó lakóhelye, 100 ostorcsapás és füllevágás volt a büntetése. 1525-ben kiutasították az országból a cigányokat. A 18. században halállal sújtották őket származásuk miatt. Németországban az 1498. évi freiburgi országgyűlés hozott határozatot a cigányok kiűzéséről. 1711-ben, majd 1725-ben is törvényen kívül helyezték a cigányokat. Bajorországból 1886-ban kitiltották a cigányokat, Poroszországból I. Frigyes tiltotta ki őket 1887-ben. Lengyelországban 1501-ben született meg az első cigányellenes intézkedés. Svédországban Uppsala város püspöke 1560-ban kimondta, hogy pap ne temessen, ne kereszteljen cigányokat. 1662-ben halálbüntetés terhe mellett kitiltották a cigányokat az országból. Angliából 1531-ben minden cigányt kitiltottak. A rendelkezés megszegése miatt mintegy 18.000 cigányt akasztottak fel. Franciaországban az orleansi parlament rendelkezett 1561-ben a cigányok kitiltásáról. Hollandiában a 18. században a katonaság és a lakosság összefogásával hajtóvadászatot rendeztek a cigányok ellen, és kiszorították őket az országból. Vö. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Szerk.: MEZEY BARNA. Bp., 1986; FRASER, ANGUS, SIR: *A cigányok*. Bp., 1996; KARSAI ERVIN: *A cigányok története*. Bp., 1997; *A cigányok Magyarországon*. Szerk.: GLATZ FERENC. Összeáll.: KEMÉNY ISTVÁN. Bp., 2004.

² ANTALL JÓZSEF: Tanulmány-vázlat a cigányokról. *Közös Út–Kethano Drom*, 1993, 1. és 6. sz.

³ A cigánysággal szembeni adminisztratív rendelkezések történeti összefoglalását ld. Bana József tanulmányában a jelen kötetben és a *Cigánysors I. A cigányság történeti múltja és jelene* c. kötetben (Pécs, 2005).

életmódja, életkörülményei; a főszolgabírói és az alispáni iratokban is csak egyedi esetek bukkannak fel).

A rendelkezésre álló iratok tanúsága szerint a II. világháború után első alkalommal 1948-ban foglalkozott a Népjóléti Minisztérium a cigányság helyzetével. Egy tervezetet dolgozott ki a cigányság életmódjának megváltoztatására, amit azonban a Belügyminisztérium nem támogatott, ezért évekre lekerült a kérdés a napirendről.⁴ Úgy gondolták, hogy a cigányság a népi demokráciában, annak „áldásos vívmányainak” hatására hamarosan asszimilálódik, és a szocialista társadalomban „önmagától” megoldódik a probléma. Az 1950-es évek erőszakos iparosítása, a nagy beruházások valóban jelentős cigány munkaerőt is felszívtak. Budapest, Miskolc, Tatabánya, Sztálinváros mellett Borsod, Nógrád és Baranya lett a munkát vállaló cigányok letelepedési célja. Ugyanakkor az iparban, nagy beruházásokon, építkezéseken munkát vállaló cigányok népességük csekélyebb részét alkották. A továbbra is kóborló, vagy félig letelepült, elkülönült cigánytelepen élőkkel szemben mind az államhatalom, mind a helyi igazgatás keményen fellépett. Különösen igaz ez a tanácsrendszer kialakulását követő időszakban. Az erőszakos asszimilációt segítették a rendőrségi és tanácsi adminisztratív eszközök is. Azonban hiányzott az elképzelés és az összehangoltság, ezért elmaradt a megoldás. A tanácsok és a helyi szervek feletti miniszteriális szinten a Belügyminisztérium, a Népművelés és a Népjólét, Egészségügy (1951-ben névváltozás következet be a minisztérium elnevezésében) foglalkozott a cigányságot érintő speciális gondokkal a legintenzívebben. Már 1955-ben megfogalmazták az Egészségügyi Minisztériumban, hogy az „*összes érdekelt tárca, valamint a helyi szervek szoros együttműködésére van szükség. A kérdésnek szociális, egészségügyi, kulturális, gazdasági, pénzügyi és rendészeti vonatkozásai vannak.*”⁵ Megfogalmazták a legfontosabb teendőket is: például a cigányság számának pontos meghatározását, körülményeinek felmérését; a megyék közötti koordinációt; a társadalom széleskörű nevelését, a cigányság elleni hangulat megváltoztatását; a tömegek nevelése mellett a cigányság nevelését is; a munkaképes cigányok fokozatos munkába állítását; a nehéz anyagi helyzetben élő cigánycsaládok segélyezését; az elhagyott, veszélynek kitett cigánygyermek gondozását; a feladatok megoldásához szükséges fedezet előteremtését.

Az Egészségügyi Minisztériumban 1956. január 12-én összeült egy vegyes bizottság a cigánykérdés megvitatása céljából. A bizottságban a szaktárca munkatársain kívül részt vettek a Belügyminisztérium és a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium küldöttei mellett Baranya, Csongrád, Nógrád, Pest, Szabolcs-Szatmár megyékből orvosok, egészségügyi és lakásügyi szakemberek. Lényegében a cigányság problémáit ismerő, de azokkal azonosulni nem tudó és nem is akaró kívülállók fogalmazták meg a kórképet és tették meg javaslaataikat. A tanácskozás során fontos témák kerültek elő.⁶ Például a nyilvántartások, a képviselő hiánya, elégtelen volta (a vándorló, kóborló cigányok sem, de még a falvak szélén valamennyire letelepült életmódot folytató cigányok sem rendelkeztek személyi igazolvánnyal, nem voltak sehol bejelentve). Ehhez kapcsolódnak a lakáskörülmények, illetve a lakások teljes hiánya, rendezetlensége, a zsúfolt putrik és környezetiük és annak köztisztasági állapota. Ez is hozzájárult, hogy közegészségügyileg a ci-

⁴ Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-C-2-y Egészségügyi Minisztérium. Vizsgálható TŰK iratok (= XIX-C-2-c) 00295/6/1960. 1955. február 28.

⁵ Uo. 1955. február 28.

⁶ Uo. 1956. január 12.

gányságot tekintették az egészségügyi szakemberek a legveszélyeztetettebb rétegnek (a legtöbb fertőző betegség, járvány, a tetvesedések a cigánytelepekről indultak ki). Ugyancsak a körülmények és a családi, környezeti mintáknak tudható be a cigányság esetében a tanulatlanság, az oktatás, nevelés, képzés szinte teljes hiánya (kevés cigánygyermek járta ki a nyolc osztályt, magas volt az analfabéták száma). Említették még a rendszeti problémákat is (kéregetés, munkakerülés, bűnözés).

Bizonyára a januári megbeszélés is hatott annak a feljegyzésnek az összeállítására, amelyet az Egészségügyi Minisztérium állított össze a Belügyminisztérium számára egy, a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságához küldendő javaslat céljából. Az irat készítői konkrét tervvázlattal álltak elő, amelyben megjelölték az egyes szaktárcákra váró feladatokat.⁷

- a Város- és Községgazdálkodási Minisztériumnak például gondoskodnia kellett volna a cigányság lakótelekhez juttatásáról (családonként 400 négyzetögl nagyságban), lehetőleg az érintett települések lakosságával keverve. A cigánytelepeken közutakat, illemhelyeket kellett volna létesíteni.
- a Belügyminisztériumnak a cigányságot személyazonossági igazolvánnyal kellett volna ellátni, a bűnöző, munka nélkül kóborló cigányokat felelősségre akarták vonni.
- az Egészségügyi Minisztérium hatáskörébe kívánták utalni a már addig is rendszeresített tetvetlenítési eljárás (DDT porzás) fokozását, és el kellett végezni a cigányság átfogó szűrővizsgálatát, akárcsak a cigány lakta munkásszállások havi ellenőrzését, és a rendszeres gyermek-szakorvosi vizsgálatokat. A munkaképtelen, idős, egyedül élő cigányokat otthonba akarták telepíteni.
- az Oktatási Minisztériumnak a tanköteles cigánygyermek beiskolázásának következetes végrehajtását, a szülő nélkül élő gyermekek állami gondozásba vételét kellett megoldani a javaslat szerint. Elvárták még a minisztériumtól, hogy hasson oda, hogy a szülői munkaközösségekbe cigányszülők is bekerülhessenek.
- a Népművelési Minisztériumnak a lakosság ismeretterjesztő tájékoztatását, a cigány kultúrcsoportok támogatását, a cigány származású művészek felkarolását kellett koordinálnia.
- a Honvédelmi Minisztérium az analfabéta cigány katonák tanítását kapta feladatként.
- a Könnyűipari Minisztériumnak a cigány kisipart kellett támogatnia.
- a Földművelésügyi és Állami gazdaságok minisztériumának a cigányság számára állandó munkaalkalmak teremtését kellett biztosítania.
- a Munkaerő Tartalékok Hivatalának is a megkülönböztetés nélküli munkaerő kiközvetítését a bányákba, üzemekbe, építkezésekhez.
- az OTSB és a DISZ feladataul megjelölték a cigány fiatalok fokozatos társadalmi integrációját és bevonását a sportba.

⁷ Uo. 1956. február 21.

A pártközpont számára készített feljegyzésekkel, javaslatokkal az MDP megfelelő szervei, osztályai foglalkoztak, de az MDP vezető testületei csak 1956-ban vették napirendre a cigányság ügyét, azonban a Politikai Bizottság végül nem tárgyalta érdemben a kérdést, nem fogadott el határozatot.⁸ A szakértők felmérték a cigányság helyzetét, összeállították javaslataikat, mégsem került sor a cigányság helyzetének rendezésére.

Az '50-es években készült különböző szintű elemzések, összefoglalók tanulsága szerint az egészségügy területén a legnagyobb gondot a cigányok között a tetvesedés, a gyakori nemi betegségek, a tbc, a diftéria, vagy torokgyík, a fertőzőes májgyulladás és a trachoma, a szem kötőhártya gennyes, ragályos gyulladása, más néven egyiptomi betegség jelentette.

A cigánytelepeken a gyakori fertőzések miatt 1950 után gyakran megjelentek az egészségügyi vagy tisztasági felelősök és az egészségügyi járőrök. Ők ellenőrizték a telepeket, ahol szükségesnek látták, kényszermosdatást és fertőtlenítést rendeltek el (ehhez egy eredetileg rovarirtó szernek szánt anyagot használtak, DDT porzás).⁹ A rendelkezésre álló források ezeket a meglehetősen brutális, erőszakos cselekedeteket jórészt humanista, népjóléti intézkedésnek állítják be: „A KÖJÁL mozgó fürdető és fertőtlenítő szolgálata a folyó évben összesen 2339 cigány személyt fürdetett meg és fertőtlenítette ruhaneműiket. A fürdetéssel szemben kezdetben ellenkezés nyilvánult meg, azonban most már oldódott az ellenállás, sőt vannak helyek, ahol igénylik is azt. A gyermekek mindentől nagyon örülnek a fürdetésnek.”¹⁰ A Roma Sajtóközpont munkatársai 2001-ben és 2002-ben kerestek fel olyan romákat, akik átélték ezeket az akciókat. A visszaemlékezések ellentmondanak a korabeli iratoknak, és jól érzékeltetik, hogy valójában miként is zajlottak le a „kényszermosdatások”. Egy időse férfi évtizedekkel az események után a következőképpen emlékezett: „Bementünk a sátorba, le kellett vetkőzni mindenkinek meztelenre. Sorba álltunk, bejött egy ember, a markunkat kellett tartani, és ilyen nagyon büdös vegyszert nyomtak bele, annyit mondtak, hogy ettől szép lesz a hajunk, fényleni fog tőle, szép tiszták leszünk. Rá kellett tenni a hajunkra és be kellett vele kenni a testünket. (...) Olyan erős szer volt, hogy mikor elment a katonaság, a sátrak helyén már fű sem nagyon nőtt, kisárgult az egész terep, még a gyom is elpusztult. (...) Egy zuhanyzó volt, hat rózsával, első csoportban mentek be a férfiak és a fiúk, másodikban a nők, lányok, asszonyok. Nem érdekelte őket, mennyire embertelen a dolog, hogy a cigányok mennyire szegénylősek. Nem egyszer, amikor a nők és a lányok fürödtek, valami kitalált indokkal a személyzetből bement egy-két férfi, adták az instrukciókat, kérdezték, hogy »lég-e a vegyszer?«”¹¹

Jóllehet viszonylag kevés konkrét eredményt lehet felmutatni a cigányság helyzetének, körülményeinek javítása terén 1945 után, de a legfontosabb, hogy nem került le a napirendről a kérdés. Tulajdonképpen 1945–1948 és 1961 közötti időszakot az intenzív helyzetfelmérés, az érdekelt szervek, minisztériumok közötti együttműködés kidolgozása jellemezte. Ad hoc jelleggel, egyedi esetekben, vagy „tűzoltó munkában”, azonnali be-

⁸ Ennek okairól ld.: FEITL ISTVÁN: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 257–272.

⁹ BERNÁTH GÁBOR: *Kényszermosdatások a cigánytelepeken, 1940–1985*. Bp., 2002. 12–14.

¹⁰ MOL P 2153 (korábbi levéltári jelzet: XXVIII-M-8) Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége. 3. d. Jelentés a megyében élő cigányok kulturális helyzetének és munkavállalási problémáinak kérdéséről. Békés Megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága. Békéscsaba, 1959. november 5.

¹¹ A www.roma.hu és a vele együttműködésben készült www.ciberom.hu a Roma Sajtóközpont honlapja, amely oral history-gyűjteményt és dokumentum-, illetve fotótárat is tartalmaz.

avatkozásokkal igyekeztek kezelni a problémát, de az összehangolt, tervszerű megoldásig nem jutottak el. Mégis nagyon fontos ennek az időszaknak a „papírgyártása”. Az iratokból többé-kevésbé kirajzolódik a cigányság életmódja az 1950-es években. Ez nemcsak a mai szociológusok, történészek számára érdekes, de keletkezésük pillanatában is jelentőséggel bírtak a dokumentumok, ugyanis azokból szereztek érzékletes képet a problémától messze, kényelmes minisztériumi szobákban ülő potenciális döntéshozók.

Az ország minden megyéjéből, járásából érkező jelentésekből, javaslatokból az 1950-es évek végére körvonalazódtak a megoldási lehetőségek. Ugyanis a jelentések bárhol is keletkeztek szinte ugyanazokat az általános problémákat vetették fel. Mindezek alapján egyértelművé vált, hogy a cigányság helyzetének javítása valóban komplex kérdés, számos tényező összefüggéséből adódik. Az egészségügy az életmód, lakóhely és iskolázottság, kulturáltság problémáival függ leginkább össze.

Az 1956. évi forradalom és szabadságharc után a kiépülő Kádár-rendszer évekig nem volt képes arra, hogy a cigányság helyzetével foglalkozzon. Helyi szinten kezelték továbbra is a kérdést. Igaz a különböző minisztériumok és hatóságok továbbra is gyűjtötték a helyzetértékelő jelentéseket, készítettek javaslatokat.

1960-ban az ország 9 976 530 lakosából 186 536 volt cigány származású a KSH adatai szerint. Közülük csupán 3545 rendelkezett valamilyen szakképzettséggel. Analfabétaként 60 129 főt tartottak nyilván, a teljes cigány lakosság 32%-át. A tanköteles korú cigánygyermek száma 34 465 volt, de közel 20%-uk egyáltalán nem jár iskolába. Az országban 773 településen szórványban laktak a cigányok. 719 településen belterületen, de önálló cigánytelepen, 1.006 helyen a falu szélén, 351 esetben a településtől távol állt a cigánytelep. Összesen 2076 cigánytelepet tartottak nyilván. Ezek 45%-a rendelkezett csak kúttal, 32%-a árnyékszékkel, és ugyanennyi villannyal, 15%-a valamilyen szilárd útburkolattal. A cigány lakta építmények 58,5%-a valamilyen ház (többnyire vályog), 33,4% putri, 8% kunyhó, 3% sátor/ideiglenes építmény. Átlagosan 6,5 fő lakott egy helyiségben.¹²

A zsúfoltság azért is nagy probléma, mert egy beteg azonnal fertőzésveszélyt jelent. 1961-re konkretizálódtak a megoldási javaslatok. A település-egészségügy terén mielőbb fel kellett számolni a cigányok elkülönültségét és az egészségtelen telepeket is. Addig is rendezni kellett a telepeket. A szennyvíz elvezetéssel, fűrt kutak és különálló illemhelyek létesítésével elő kellett segíteni a higiénit. A járványügyi helyzeten is javítani kellett. A tetvességgel kapcsolatban 1960 decemberében megállapították, hogy a DDT porozás már önmagában nem elegendő, és bár ezeket az akciókat is fokozni akarták, már azt is rögzítették, hogy csak a cigányság életmódjának gyökeres megváltoztatása jelentheti a megoldást. Az addig csak alkalmilag adott védőoltások helyett rendszeresen be kellett oltani a cigányságot, mint a legnagyobb veszélynek kitett réteget. Fontos feladatként jelölték meg az egészségügyi felvilágosítást. Számoltak azzal a ténnyel is, hogy a cigányság körében jelentős az analfabetizmus, ezért az írástudatlan cigányokat a felvilágosító filmekkel, plakátokkal és előadásokkal akarták elérni. Kiemelték a már beilleszkedett, letelepedett cigányok jó példáját. Körvonalazódtak a szociális gondozási feladatok is. Meg kellett oldani a gyermeknevelés problémáit, az időskorúak eltartását, létre kívánták hozni a területi aktívahálózat, a „szociális munkás” intézményét.

¹² MOL XIX-C-2y-00295/6/1960. 1961. december 21.

„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek”, mondta Kádár János az MSZMP PB tagjainak „a cigány lakosság helyzetének megjavításáról” szóló vita kezdetén 1961. június 20-án.¹³ A legfelsőbb pártvezetés ekkor foglalkozott először behatóan a cigány lakosság helyzetével. A Politikai Bizottság által kiadott határozatnak komoly következményei lettek. Felszámolták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, mivel léte formális igazolása volt annak, hogy a cigányságot a pártállam nemzetiségként ismeri el. Ugyanakkor a cigányság előbbre jutását most is kizárólag a többségi társadalomhoz tartozó emberek felügyelték. A pártdokumentum deklarálta, hogy a cigányság „bizonyos néprajzi sajátága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”, s társadalompolitikai kérdésnek minősítette a „cigány-kérdést”. Meghatározták a következő évek egészségügyi, szociálpolitikai intézkedéseit is: „Jelentősen javítani kell a cigánylakosság egészségügyi ellátottságát, a cigánytelepek közegészségügyi állapotát. A járási egészségügyi szervek fokozzák az ellenőrző és felvilágosító tevékenységüket a cigányok között; ugyanakkor meg kell akadályozni a sértő, erőszakos, a faji megkülönböztetésből származó törvénytelen intézkedéseket, túlkapasokat.”¹⁴ A pártközpont döntött, a minisztériumok részletesen kidolgozták a határozatban foglalt feladatokat, és az alsóbb szervek feladata lett, hogy végrehajtsák azokat.¹⁵

A cigányokat ismét kihagyták sorsuk formálásából. A pártnak, az államnak és a tanácsoknak kellett „felemelniük” a cigányokat. A pártvezetés nyilván osztotta a többségi társadalom előítéleteit, és nem szívesen adta volna romák kezébe a cigánypolitika alakítását.

Az egészségügyhöz szorosan kapcsolódtak az 1960-as években a tanácsi hálózaton keresztül végrehajtott telep felszámolási akciók, amelyek a cigányság kétharmadát érintették. A romák életmódjának, életszínvonalának emelését kívánták elérni, valójában egy erőszakos, és lényegében napjainkig ható sikertelen asszimilációs kísérletnek fogható fel. Ráadásul a fálvakba (esetleg üresen álló vagy új építésű házakba) telepített cigányokkal szemben a helyi lakosság elutasító magatartást alakított ki. További negatív hatás a magyarányú lakókönyvet romlás, az ingatlanok „lelakása”, tönkretétele a korábbi szelektív elvándorlást meneküléssé fokozta.

A Politikai Bizottság 1963 tavaszán egyértelműen sikeresnek ítélte az egészségügy terén hozott intézkedéseket. Kiemelték, hogy különösen ott volt jelentős az előrelépés, ahol komplexen, az alapkérdések összekapcsolásával rendezték a kérdést.¹⁶ Az Egészségügyi Minisztériumba érkező jelentésekből a PB által megfogalmazott optimizmus és siker egyáltalán nem olvasható ki. Továbbra is a problémákat jelzik a megyék a szaktárca felé.¹⁷

A magyarországi roma lakosság helyzetéről szakszerű átfogó képet a Kemény István vezetésével készült szociológiai vizsgálat adott 1971-ben. A kutatók pontos diagnózist állítottak fel a romák gondjairól, a szegénységről, a hátrányos helyzet „újratermelődésé-

¹³ MOL M-KS 288. f. 5. Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei. Politikai Bizottság (= M-KS 288. f. 5.) 233. ö. e. 26. 1961. június 20.

¹⁴ Uo. 233. ö. e. 70. A határozatot közli: *A magyarországi cigánykérdés*, i. m. 255–264.

¹⁵ MOL XIX-C-2-y-00295/6/1960. 1962. január 22. Például az Egészségügyi Minisztérium által összeállított ütemterv a „cigányok egészségügyi helyzetének javításával kapcsolat”-ban.

¹⁶ MOL M-KS 288. f. 5. 293. ö. e. 71. 1963. március 5.

¹⁷ Néhány példa: MOL XIX-C-2 e-54253/1963. Egészségügyi Minisztérium. Állami Közegészségügyi Felügyelet és Járványvédelmi Főosztály. 1963. június 26. Továbbá MOL XIX-C-2-i-92686/1963. Egészségügyi Minisztérium. Közgazdasági Főosztály. 1962. augusztus 27.

ről”.¹⁸ Nem véletlen, hogy a zárójelentés egy páncélszekrényben kötött ki, hiszen világgossá vált, hogy az 1961. évi párthatározattal meghirdetett pártállami cigánypolitika és általában a szociálpolitika szinte teljes kudarcot vallott.¹⁹ Egy újabb, 1979-ben kiadott PB határozat „újbaloldalnak” bélyegezte a kutatást vezető szociológusokat. A cigánylakosság helyzetéről született jelentésben az egészségügy továbbra is jelentős elmaradást mutatott: „A telepeken uralkodó kritikus lakáskörülmények; a hiányos táplálkozás, a rendszertelen tisztálkodás, a rossz öltözködés azonban a cigányok egészségi állapotára rányomja a bélyegét. Több a koraszülés, a csecsemők kisebb átlagsúllyal születnek, mint a nem cigány csecsemők, nagyobb arányú a csecsemőhalandóság; a felnőttek is gyakrabban betegszenek meg, mint a nem cigányok. Sok közöttük a 10-15 éves munkaviszony után leszázalékolt 30-40 éves ember. A cigányok átlagos életkora ma is mintegy 10-15 évvel alacsonyabb az országosnál; az átlagosnál gyakoribb betegségekhez társul az ugyancsak nagyobb fokú alkoholizmus. A kötelező védőoltásokról igen sokan távol maradnak.

*A felnőtt-védelmi szociális gondoskodás intézményeit (öregék napközi otthona, szociális otthon, házi szociális gondozó szolgálat) a cigány rászorulóknak alig veszik igénybe.*²⁰

A Politikai Bizottság által elfogadott határozat hasonlóan a 18 évvel korábbihoz, ismét megerősítette a hivatalos álláspontot, miszerint a cigányság nem nemzetiség. A szűkszavú határozatban nem esik szó egészségügyi feladatokról, bár a döntést előkészítő anyagban – mint láttuk – meglehetősen negatív a kép ezen a területen is. „A Politikai Bizottság egyetért a jelentésben kiemelt feladatokkal, amelyek megoldása során a következő elvekből kell kiindulni:

- *A hazánkban élő cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek, hanem olyan etnikai csoportnak, amely fokozatosan beilleszkedik társadalmunkba, illetve asszimilálódik.*
- *A cigányok helyzetével való foglalkozásnak társadalmpolitikai jelentősége van. Beilleszkedésük elősegítése fontos politikai, gazdasági és művelődési feladat, amelynek megoldása feltételezi az érintett központi és helyi társadalmi, állami szervek tevékenységének folyamatosságát, összehangolását.*
- *A beilleszkedést befolyásoló tényezők sorában meghatározó szerepe van a foglalkoztatásnak, a lakáshelyzetnek és az oktatásnak. A rendelkezésre álló anyagi erőket ennek szem előtt tartásával célszerű felhasználni.*
- *A módszereket és formákat a cigánylakosság rétegződésének, illetve a helyi sajátosságoknak megfelelően, differenciáltan kell alkalmazni. Fokozottan kell építeni a már beilleszkedett cigányok közreműködésére. Különös gondot kell fordítani a fiatalok beilleszkedésére.*

¹⁸ A kutatás jelentőségét érzékelteti, hogy szegénységről abban az időben egyáltalán nem lehetett beszélni. Mikor Kemény István 1970-ben megtartotta híres akadémiai előadását a szegénységről (pontosabban az *alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálatáról*), őt átmenetileg eltávolították a Szociológiai Intézetből, és a kutatás 1972-ben elkészült eredményét titkosították. Vö.: KEMÉNY ISTVÁN: *Közletről s távolból*. Bp., 1991. 179–189.

¹⁹ A kutatás eredményeinek összefoglalása: KEMÉNY ISTVÁN: *A magyarországi cigányok helyzete. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Intézetnek Kiadványai, 1976. Bp., 1976. 7–67.

²⁰ MOL M-KS 288. f. 5. 770. ö. e. 63–64. 1979. április 18.

- *A cigányokkal kapcsolatban is emberségesen, de következetesen kell érvényesíteni és érvényesíttetni az állampolgári jogokat és kötelességeket. Határozottan fel kell lépni mind a cigányokkal szembeni, mind a cigányok körében jelentkező előítéletek felszámolásáért.*
- *A pártiszervek és pártalapszervezetek tervszerűbben foglalkozzanak a cigánylakosság helyzetével. Kísérjék figyelemmel és segítsék a helyi társadalmi és állami szervek ilyen irányú munkáját, az eszmei-politikai munka eszközeivel fejlesszék a közgondolkodást.*
- *Segítsék elő, hogy az arra érdemes cigányok megfelelő politikai, közéleti szerephez juthassanak. Az érintett megyei pártbizottságok rendszeresen tűz-zék napirendre a területükön élő cigányok helyzetének vizsgálatát.*²¹

Két következtetést mindenképpen le lehet vonni a cigányság egészségügyének államszocializmus alatti kezeléséből. Mint évszázadokon keresztül mindig, a hatalom a létezett szocializmus időszakában is úgy keresett megoldást a cigányságot érintő fontos kérdésekre, hogy a cigányság csak közvetve képviselte magát a helyzetét rendezni szándékozó elképzelések kialakításában. A közvetítők ezúttal a cigányság problémáit kívülről ismerő helyi tanácsi, községi és állami, valamint rendvédelmi szervek munkatársai voltak. A korszak legfontosabb párthatározatainak megfogalmazásában azonban már ők sem vettek részt. A Politikai Bizottság a „szakértők” javaslatai, felmérései, összefoglaló jelentései alapján foglalkozott a kérdéssel. A cigányság feje felett határozta meg a cigányság számára üdvöztető szocialista megoldásról. Ebből adódik a másik fontos következtetés. Nemcsak kirekesztették a cigányságot saját helyzetének alakításából, de a cigányság is alig mutatott hajlandóságot – mint ahogy évszázadokon keresztül nem – az együttműködésre. Számosan közülük kiemelkedtek környezetükből, a társadalom hasznos tagjaivá váltak, tanultak, szakmunkások, zenészek lettek. Mindez nem járt szükségszerűen az identitásuk elvesztésével. A cigányság többsége azonban úgy érkezik el a rendszerváltáshoz, a demokratikus jogok kiterjesztéséhez, hogy nem tudott, vagy nem akart élni a felkínált lehetőségekkel.

²¹ Uo. 98. A PB határozatát közli: *A magyarországi cigánykérdés*, i. m. 1986. 265–275.

A HELYZET FOKOZÓDIK – LAKATOSÉK A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Az USA emberjogi bizottsága pár éve megállapította, hogy a magyar törvények jók. Az antiszemitizmus mértéke javuló tendenciát mutat. Viszont a cigányok lakossági megítélése súlyosbodott. Az életkörülmények látványos romlásával ismét kiemelt szerephez jutott a több évszázados bevált bűnbak, a cigány. Differenciálódásuk már évszázadokkal ezelőtt elkezdődött. A számtalan törzs, nyelvjárás, eltérő foglalkozás jellemzi őket. Illúzió lenne azt hinni, hogy e differenciált és megosztott cigányság belátható időn belül képes lenne lemaradását behozni. Attól tartok, a segélyek, alamizsnák csak cseppek a tengerben. A többségük, az elesettek joggal várják a támogatást. A gazdasági bajok még inkább elmélyítették ezt a helyzetet. A történeti visszapillantásunk mottója talán az lehetne, hogy nincs új a nap alatt. A cigányok a legnagyobb veszélyben, a nyilas-hatalom hónapjaiban voltak. Ekkor 1944 decemberében hatvannyolc győri cigányt írtak össze. Vajna Gábor belügyminiszter elrendelte, hogy átmeneti internálótáborba kell összegyűjteni őket. Egymástól elkülönítve férfiakat, nőket és gyerekeket. Győr polgármestere megakadályozta a cigányok munkatáborba való telepítését. Így a cigánykérdés „végső megoldása” városunkban elmaradt.¹

A második világháború utáni években Győr-Moson vármegye vajdája próbálta népét munkára szoktatni és céljai eléréséhez a hatóságok segítségét kérte. Levélben fordult 1947 májusában Udvaros Istvánhoz, Győr polgármesteréhez:

„Mélyen tisztelt Polgármester Úr!

Az utóbbi időben sűrűn merültek fel panaszok egyes cigányok ellen, kik a mai idők parancsoló szavát meg nem értve munkakerüléssel töltik idejüket akkor, amikor minden egészséges embernek az ország újjáépítésén kell fáradoznia. Alábbiakban a Polgármester Úr tudomására hozom azoknak névsorát, akiknek állandó és rendszeres munkával való foglalkoztatását javasolom és kérem.²

Nekem, mint a cigányság vajdájának, elsősorban kötelességem, hogy örködjem, hogy a munkáséletet folytató cigányokat ne tévesszék össze a munkakerülőkkal. Szándékaim keresztülviteléhez azonban a hatóság támogatását kell kérnem, mert e nélkül nehéz feladat annak, a cigányság letelepítéséhez, a munkához szoktatásához, nem tudok megfelelni. Amennyiben nevezetteknek Polgármester Úr rendszeres és állandó jellegű munkát biztosítani tud, úgy számukra megszűnik az ok a munkakerülésre. Szándékom nevezetteket munkahelyükön sűrűn ellenőrizni. Arra az esetre pedig, ha ennek ellenére az alkalmazott intézkedések nem hoznák meg a kívánt eredményt ezúton is kérem, hogy jelentésem alapján, a dologkerülővel szemben a leghigorúbb közigazgatási eljárást elrendelni és őket munkatáborba szállítani szíveskedjék.

¹ Győr Megyei Jogú Város Levéltára (= GyMJVL) Polgármesteri hivatal iratai. XII. 1944/671.

² Itt tizennégy cigány neve olvasható, amit a személyi jogok védelme miatt nem írunk ki, valamennyien győri, Szent Erzsébet-telepi, cigánysori lakosok.

Jelen kérvényemet tájékoztatás végett egyidejűleg a Magyar Államrendőrség győri kapitányságánál is benyújtottam.

Kérelmem elintézését kérve maradtam teljes tisztelettel

Lakatos Lajos vajda'³

Hogy miképpen teljesítették a vajda kérelmét, az az aktából nem derül ki. Azt azonban bizonyosan állíthatjuk, hogy munkatáborot 1947-ben nem állítottak fel. Számos még a korábbi időszakban keletkezett a cigányokat sújtó rendelkezés érvényben volt. Így a lótartás tiltása is. Ennek következtében néhány cigánycsalád arra kényszerül, hogy egy másnévre (nem cigány) kiállított engedéllyel fuvarozzon. A Vörös Segély számára való gyűjtésnél a MKP (Magyar Kommunista Párt) adott mentességet a lótartás tilalma alól, ám a tiltások törléséről csak jóval később gondoskodtak.

* * *

Tíz év elteltével a helyzet fokozódott és megállapíthatjuk, hogy azóta is fokozódik. De tévednek, akik úgy hiszik, hogy a pártállam éveiben megbecsültebb szerepe volt a cigányoknak, mint most. Kezelgették a problémát, de eszük ágában sem volt azt megoldani. A rendőri brutalitás az államszocializmusban is jellemezte a hatalomnak a romákkal szembeni fellépését, amelynek deklarált célja sokszor éppen a bérmunkás létbe való kényszerítés, illetőleg a vándorló csoportok esetében a letelepítés volt. Amikor az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) Adminisztratív Osztálya 1956-ban a „magyarországi cigánykérdés rendezésére” javaslatot terjesztett a Politikai Bizottság elé, a közigazgatási feladatok megoldásában jelentős szerepet szánt a rendészeti szervezeteknek, mint „a cigány probléma alapos ismerői”-nek. A tervezet úgy fogalmazott, hogy a rendőrségnek segítséget kellett nyújtania a „helyi szervezetek a cigánykérdés rendezése során felmerülő sorirányú feladatok megoldásához.”⁴

Az itt közölt gondolatokból hiányzik a tolerancia, és empátiát is hiába keresnénk benne. Mégis hasznos felidézni a jegyzőkönyvben megörökített gondolatokat, hiszen rávilágít arra, hogy a központi akarat hogyan érvényesült helyi szinten

„JEGYZŐKÖNYV

Készült Győr város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának 1957. évi július hó 19-én tartott ülésén.

3. napirendi pont

A cigányok kérdésével a rendőrségen kívül nemigen foglalkozik senki. A lopások legnagyobb részét a cigányok követik el, nem dolgoznak és betegségek terjesztői. A múlt év tavaszán Győrött volt összesen 84 cigány. Ebből bűncselekmény elkövetése miatt 24 be volt csukva és csak 8 fő dolgozott rendszeresen. A rendőrség próbálta őket munkába

³ BANA JÓZSEF: A Lakatos kőborcigány-karaván győri letelepítésének krónikája. *Győri Tanulmányok*, 8. Szerk.: HONVÁRI JÁNOS. Győr, 1987. 139–151.

⁴ MAJTÉNYI GYÖRGY: Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. *Cigánysors I. A cigányság történeti múltja és jelene*. Szerk.: MÁRFI ATTILA. Társ.szerk.: KOSZTICS JÓZSEF. Pécs, 2006. Pécs.

helyezni, azonban munkahelyeiket mindig otthagyták. Az ellenforradalom után a cigányok nagy része disszidálni próbált, de a határon visszazavarták őket. Közülük 14 főt tett a rendőrség börtönbe. A különböző nyomások következtében a győri telepről sokan elmentek Csornára, Kapuvárra.

A Győrött élő cigányoknak összesen 8 lovuk van. A bíróság lóügyben több ízben folytatott velük szemben eljárást. Helyteleníti a Kohári ügyvédek magatartását, akik azért, hogy pénzt kapjanak, tanácsaikkal további bűncselekményekre buzdítják őket.

Elsősorban a lótartást kellene megtiltani a cigányoknak. Adótartozás fejében el kellene venni lovaikat és akkor mindjárt kevesebb lenne a mezei lopás. A második feladat, munkába állításuk. Üzemekben segédmunkásként lehetne őket elhelyezni. Egyet-egyvet egy üzembe és így munkára szoktatni. Tetvesek is a cigányok. Szükséges volna, hogy a tisztiorvos megbízottja rendőrök kíséretében megjelenjen és beporozná őket. A telepiük körül is rendet kell csinálni.

Károlyi István vb-elnök felkéri a Végrehajtó Bizottság tagjait, hogy ha kérdésük van a beszámolóhoz, tegyék fel.

György Ernő vb-titkár megkérdezi, hogy az Alkotmány szellemében el lehet-e venni a cigányoktól a lovat.

Boros Gyula György elvtárs kérdésével kapcsolatban megállapítja, hogy kinek a nevéen van a ló, és kinek van adótartozása. A helyzet az, hogy legtöbb esetben a cigányok nem iratják át a lovat, hanem másnak a nevéen adják-vezik. Ha az illetőnek adótartozása van, minden további nélkül el lehet venni a lovat.

Leisztinger József felszólalásában elmondja, hogy cigánykérdést évszázadok óta nem sikerült megoldania, de azért újból meg kell kísérelni. Hogyan tart az olyan ember lovat, akinek földje nincs, takarmányt nem vesz, s a ló mégis él. Ha valaki nem használja lovát mezőgazdasági munkákra vagy fuvarozásra, annak minek az. A cigányok munkahelyéül javasolja a Fekália-telepet, vagy közveszélyes munkakerülés címén be lehetne őket zárítani. A társadalomra csak károsak, nem érdemlik meg, hogy éljenek. Aki kíváncsi rá, hogy mennyi pénzük van, az menjen el az újjvárosi kocsmába. Radikális intézkedéseket javasol velük szemben.”⁵

Különösen érdekesek György Ernő vb-titkárnak az „Alkotmány szellemében” megfogalmazott gondolatai. A többi elvtársnak a kor szellemében tükröző, radikális gondolatait nem kívánom elemezni, azonban azt meg kell jegyeznünk ez az az időszak, amely egybeesik az 1956. évi forradalom megtorlásával. Az itt nevesített elvtársak egy része ebből ki is vette a részét. Napjainkban ezek a „rég” gondolatok reneszánszukat élik. Hiába telt hát el több mint ötven év? Nagypapáink és nagyanyáink szívós és beteg előítéletei mindent túléltek. Mi megörököltük, de talán nem kéne továbbadni, egyszer már meg kéne szakítani a láncolatot. Mert ha nem tanulunk a múltból, arra ítéltetünk, hogy azt újból átéljük.

⁵ GyMJVL Győr város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyve, 1957. évi július hó 19.